

ІСТОРІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

УДК 930.1(44: 477) «1794»

Євген Луняк*

ПЕРШОПОЧАТКОВИЙ ХЕРСОН В ОПИСІ ФРАНЦУЗЬКОГО СУЧАСНИКА АНТУАНА-ФРАНСУА ЛЕКЛЕРКА (1794)

У статті здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України кінця XVIII ст., праці Антуана-Франсуа Леклерка «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії», на тлі історичних взаємин України та Франції.

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, Херсон, Антуан-Франсуа Леклерк.

Одним з важливих історичних джерел з вивчення минулого України є повідомлення іноземців, які побували на теренах нашої країни. Вони залишили багато детальних свідчень про українські землі та їх населення. Іноземна присутність в Україні значно посилилася у XVIII ст. Військово-політична та торгівельно-економічна експансія Російської імперії дуже турбувала уряд Франції, який всерйоз побоювався за свої політичні й економічні інтереси в Кримському ханстві та Османській імперії через невпинне просування росіян до узбережжя Чорного моря. Разом з тим утвердження Росії в останній чверті XVIII ст. у Північному Причорномор'ї значно полегшувало торгівельні відносини з цією східною імперією. Саме тому створення нових російських міст у даному регіоні стараннями князя Григорія Олександровича Потьомкіна викликало жваве зацікавлення з боку французьких політиків і комерсантів. Особлива роль у посиленні стратегічного й економічного становища Російської імперії на Чорному морі відводилася Херсону. Це нове портове місто відразу викликало посилений інтерес з боку іноземців. Детальну характеристику першопочаткового Херсона можна побачити в праці французького науковця Антуана-Франсуа Леклерка (1757–1816) «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії», опублікованій у 1794 р.

Слід зазначити, що в даному випадку йдеться про продовження великого твору з аналогічною назвою, створеного десятиліттям раніше батьком згаданого автора. Мається на увазі Ніколя-Габріель Клерк (1726–1798), якого частіше іменують Ле Клерком або Леклерком, що у 1759 р. став особистим лікарем гетьмана України Кирила Розумовського (з котрим мав теплі дружні

---

* Доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

взаємини), а згодом і імператриці Єлизавети Петрівни. Леклерк-батько зібрав дуже багато цінних відомостей про «країну козаків», де проживав певний час, і, зокрема, став автором трактату «Історія козаків двох боків Бористену». Поза всяким сумнівом інтерес Леклерка-сина підігрівався тривалим знайомством його батька з Україною, великою масою матеріалів, зібраних про цю провінцію «імперії царів», а також посиленою цікавістю французької громадськості до внутрішніх процесів, що відбувалися в Російській імперії. Хоча в якості авторів III тому «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої та сучасної Росії» можна побачити імена і батька, і сина Леклерків, втім, по суті, головним автором книги слід визнати саме останнього, котрий лише використовував спогади, коментарі та повідомлення свого батька. Про Леклерка-сина відомо, що він був помічником свого батька при виданні тим попередніх праць. В підзаголовку II тому «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії» його названо офіцером дюрфортського драгунського полку. Цей полк був розквартирований в Русильйоні, що на південному заході Франції. Вочевидь, згодом Леклерк-син полишив кар'єру військового. Російський історик XIX ст. князь Олександр Олексійович Васильчиков (1832-1890) називає його співробітником Леклерка-батька, перекладачем і «відомим легітимістом» [1, с. 275]. До творчого доробку Антуана-Франсуа Леклерка належить, зокрема, підготовка до друку французького перекладу 6-томної «Історії Російської імперії в правління Катерини II та наприкінці XVIII ст.» англійця Вільяма Тука [7]. Українознавчі студії батька та сина Леклерків свого часу аналізувалися в працях українських істориків Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко [4], Дмитра Сергійовича Наливайка [3] та ін.

Варто зазначити, що короткі свідчення про Херсон Антуан-Франсуа Леклерк подавав ще в II томі «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії», виданому в 1785 р. Про цей населений пункт Леклерк-син писав, що це було щойно утворене місто, яке дуже швидко розвивалося. Він повідомляв, що в 1783 р. страшна епідемія чуми забрала життя багатьох його мешканців, проте воно продовжувало розвиватися: Катерина II влаштувала тут адміралтейство та верфі, і Херсон, «можливо, стане найголовнішим портом Чорного моря». Леклерк-син зауважував, що на стародавніх картах це місце позначене, як Іка-Полік [5, р. 445-452].

III і останній том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії» було видано Леклерком-сином лише за 9 років потому. Це відбулося вже в новій державі й за нових політичних реалій. Рік виходу в світ цього твору позначено II роком республіки, тобто 1794 р. Однак його текст, вочевидь, був написаний ще перед революцією. Про це свідчить згадка про подорож Катерини II на південь своєї імперії, яка, як відомо, відбулася в 1787 р. та відсутність згадок про російсько-турецьку війну 1787–1791 рр. А ось про господарську діяльність Потьомкіна, котрий помер у 1791 р., йдеться у теперішньому часі. Також Леклерк-син згадує в тексті, що щойно вийшла в світ праця Жана-Бенуа Шерера (1741–1824) «Аннали Малоросії», яка дуже йому стала в нагоді. Цю книгу було опубліковано в 1788 р.

III том відрізняється від всіх інших своєю композицією. Він має майже виключно компілятивний характер. Втім, варто визнати, що компіляторська робота Леклерка-сина була здійснена доволі якісно. Він ретельно підібрав матеріали для цього твору, які складаються в гармонійну сукупність, поєднану внутрішньою логікою змісту. Перехід від одного фрагменту до іншого містить авторські вставки. Сам автор майже скрізь робить посилання на джерело використаної ним інформації. Серед основних авторів, з яких він брав свідчення про Україну для цього твору, крім свого батька, Леклерк-син вказує, зокрема, Жана-Бенуа Шерера, французьких дипломатів Франсуа де Тотта (1733–1793) та Шарля-Клода де Пейссонеля (1727–1790), а також німецьких географів і істориків Йоганна-Еріха Тунманна (1746–1778) та Антона-Фрідріха Бюшинга (1724–1793), який в 1761–1766 рр. був директором Петришулле, німецької школи, заснованої Петром I у Петербурзі, й залишив кілька праць про минуле та сучасність Російської імперії.

Кидається у вічі, що серед населення України якось незвично майже не фігурують козаки. В той же час автор фіксує тут значне господарське та комерційне пожвавлення, зазначаючи проведення великих ярмарків і головні регіональні товари. Інформація економічного гатунку превалює як щодо старих міст, так і нових. Наприклад, в Києві Леклерк-син відзначає жваву торгівлю зерном, як на внутрішньому ринку, так і з іншими державами, насамперед Польщею, яка все більше активізується завдяки утворенню Херсонського порту. Згадує він і про проект перенесення Кременчука в 1784 р. «на сто верст нижче по Дніпру через постійні повені». Довідки про такі новобудови як Херсон і Катеринослав в нього взагалі є найбільш обширними. Так, говорячи про місто, назване на честь імператриці, автор вказує на ті пригоди, якими супроводжувалося обрання для нього місця: «Це столичне місто завдячує своїм іменем Катерині II, його засновниці. Спочатку його побудували на лівому березі Дніпра поблизу маленької річечки під назвою Кільча (*Kiltcha*), яка впадає неподалік від того місця до Самари. В 1784 р. його перенесли ближче до Кайдака (*Kaidak*), який здавна був на сусідньому березі Дніпра. Це відбулося тому, що нове місце було набагато вигідніше. Греки, вихідці з Криму, осіли тут в 1779 р. Імператриця затвердила щодо них багато привілеїв, які були підтверджені окремим указом» [6, р. 74]. Як відомо, різні плани й укази про заснування Катеринослава породили згодом наукову дискусію про початок відліку історії сучасного Дніпропетровська – Дніпра, яка не вщухає дотепер.

Детальний опис Херсона, наведений у праці Леклерка, має характер достовірного історичного джерела. Тут також йдеться про початок будівництва нового міста в 1778 р. під керівництвом генерала Івана Абрамовича Ганнібала (1735–1801), виникнення іноземних торгівельних представництв, зокрема, французького, вказано основні статті експорту й імпорту через Херсонський порт. В той же час позначено значні труднощі, з якими стикаються іноземні комерсанти, котрі бажають вести торгівлю через Херсон. Оскільки великі кораблі не можуть дійти до самого міста, їх розвантажують і навантажують в Глибокій Пристані (це місце знаходиться неподалік сучасного села Софіївка

Білозерського району на Херсонщині), що перебуває в 30 верстах від Херсона. Цікаво, що тут подається грецька назва цього місця – Коскоу (*Koskou*), яку можна перекласти як «що і де» (*κός κού*) [1, с. 822, 877-878]. Вочевидь, таке ім'я новій і не дуже зручній пристані дали грецькі моряки, які здійснювали торгівлю між Херсоном і Константинополем. Серед місцевих найбагатших негоціантів згадано російського купця Михайла Леонтійовича Фалєєва (1730–1792) [6, р. 74-76].

Отже, сама поява нових міст на півдні збільшеної Російської імперії свідчила не лише про зростання економічної могутності цієї держави, але й про посилення російської присутності на колишніх землях «козацької країни» та Кримського ханства. Серед новобудов царського уряду в останній чверті XVIII ст. великого значення як росіяни, так і іноземці надавали Херсону, з яким пов'язували розвиток економіки «імперії царів», а також який сприймали як форпост продовження її південної експансії.

Нижче у додатку наводиться український переклад опису Херсона з III тому «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії давньої та сучасної Росії» (1794) з позначенням відповідних сторінок французького оригіналу.

Додаток

Р. 74 – Херсон. Дивіться стор. 448¹. Це місто розташоване в гирлі Інгулу на правому березі Дніпра в ста верстах від Чорного моря, на 50° 19' 45'' довготи та 46° 38' 30'' широти, в місцевості цілковито позбавленій лісистості. Ширина лиману навпроти Херсона складає близько 15 верст; однак в цьому місці розкидані низенькі острівці, які повністю занурюються в воду під час паводків і на яких не росте нічого, крім очерету. Річкові схили тут пологі. Генерал Ганнібал² розпочав тут будівництво в 1778 р. Він побудував тут фортецю на невеличкому узвишші. Це була споруда з реданами, яку більшою частиною розібрали в 1784 р., щоб переробити її за новим планом. Зараз вона досить простора й оточена доволі високим земляним валом і

Р. 75. – ровом. Всередині знаходиться адміралтейський корпус, який складається з досить великого числа кам'яних і дерев'яних будівель. Тут будують військові кораблі, які спускають за допомогою понтонів до Глибокої³ (*Glouboka*), що знаходиться в 30 верстах звідси. Великі судна не можуть дістатися аж до міста через мілини, які знаходяться в гирлах річкових рукавів. Тільки в Глибокій відбувається оснащення кораблів. З кожного боку фортеці існує передмістя: одне з них називають військовим, а інше – купецьким. Фортеця та два передмістя займають простір близько шести верст і мають чудовий вигляд з протилежного берегу. Майже всі будівлі тут роблять з дерева. Тут утворено кілька торговельних

¹ Автор посилається тут і далі на попередній другий том «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії».

² Іван Абрамович Ганнібал (1735–1801), один з засновників Херсона.

³ Глибока Пристань знаходилася неподалік сучасного села Софіївка Білозерського району на Херсонщині.

домів: один австрійський, один польський, який має великі статки, та один французький, на ім'я мсьє Антуана⁴, який має також подібне утворення й у Константинополі. Найбагатшим негоціантом Катеринославщини є росіянин на ім'я Фалєєв⁵ (*Fallef*). Російські, турецькі судна та кілька австрійських барків є єдиними, які пришвартовуються в порту Херсона. Ввізну торгівлю складають головним чином вина, горілка, сухофрукти, сіль, олія, кава, прянощі, сукно тощо, а вивізну – збіжжя різного гатунку, коноплі, дерево, сало, шкіра, смола, тютюн, поташ і т. п. Хоча це новоутворене місто не є дуже великим, його розвиток є визначним, особливо якщо зважити на його розташування в безлюдній та абсолютно голій пустелі. Необхідно було завозити сюди людей і матеріали. Взимку ріка вкривається тут такою міцною кригою, що можна перетягувати нею артилерію. Мсьє Бюшинг⁶ повідомляє в першому томі останнього видання своєї «Географії», виданої в Гамбурзі у друкарні Бона в 1787 р., що в 1786 р. в Херсоні нарахувалося

Р. 76. – 10 тисяч душ без гарнізону. Йому дали назву старовинного міста Херсона чи Корсуня, розташованого на північному заході Криму. Оскільки навантажені судна не можуть підійматися вгору лиманом аж до міста, їх розвантажують і полегшують в Коскоу⁷ (*Koskou*). Катерина II мала тут зустріч з імператором в 1787 р.

Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – Tome III. – VIII+424 p.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских / А. А. Васильчиков. – Т. 1. – С.-Пб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1880. – 560 с.
2. Греческо-русский словарь изданный Киевским отделением классической филологии и педагогики. Издание третье, исправленное и дополненное. Обработал А. О. Поспишил, преподаватель Киевской 1-й гимназии и приват-доцент университета Св. Владимира. – К. : Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К., 1901. – 1102 с. – С. 822, 877–878.

⁴ Мається на увазі французький дипломат і підприємець Антуан-Ігнас Антуан, котрий отримав згодом титул барона де Сен-Жозефа (1749–1826). В 1781–1782 рр. він здійснив подорож з Константинополя до Петербурга, основною метою якої було вивідати можливість торгівлі з Росією через Херсон. Під час зустрічей з російськими високопосадовцями генералом Ганнібалом, князем Потьомкіним, графом Воронцовим Антуан обстоював взаємовигідність проведення торгівлі між Францією та Росією через Херсон. Незабаром між двома державами було укладено торгівельну угоду. В Херсоні з'явилося французьке торгівельне представництво, яке очолював брат Антуана – Луї. Воно проіснувало до 1793 р., коли під впливом революційних подій у Франції й особливо страти Людовіка XVI багатьох французів було вислано за межі Росії, а торгівлю з Французькою республікою згорнуто.

⁵ Михайло Леонтійович Фалєєв (1730–1740-і – 1792), багатий російський негоціант, підтримував економічні проекти Потьомкіна щодо створення та розвитку нових міст на півдні Російської імперії. Керував роботами стосовно покращення судноплавства по Дніпру в районі порогів.

⁶ Антон-Фрідріх Бюшинг (1724–1793), німецький історик і географ, який багато років прожив у Росії.

⁷ Цю назву, вочевидь, новій і не дуже зручній пристані дали грецькі моряки. У перекладі з грецької *κόσ κού* (в сучасній грецькій мові поширена форма *πὼς πού*) означає «що і де».

3. Наливайко Дмитро. Очима заходу : Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Дмитро Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с. – С. 455–458.

4. Полонська-Василенко Н. Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – С. 28–44.

5. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P. : Chez Froullé, Libraire, 1785. – Tome II. – 619 p.

6. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P. : Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – Tome III. – VIII+424 p.

7. Tooke W. Histoire de l'empire de Russie : sous le règne de Catherine II, et à la fin du dix-huitième siècle / W. Tooke. – P. : De l'imprimerie de Crapelet ; Chez Maradan, Libraire, 1801. – T. 1. – XX+400 p. ; T. 2. – 451 p. ; T. 3. – 464 p. ; T. 4. – 432 p. ; T. 5. – 384 p. ; T. 6. – 419 p.

В статье сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины конца XVIII в., работы Антуана-Франсуа Леклерка «Физическая, моральная, гражданская и политическая история древней и современной России», на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, Херсон, Антуан-Франсуа Леклерк.

In the article is made the complex analysis one of historical researches of Ukrainian history in the end of the XVIIIth century, the work of Antoine-François Leclerc «Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne et Moderne», against the background of historical mutual relations of Ukraine and France.

Keywords: historiography, Ukraine, France, Kherson, Antoine-François Leclerc.